

Om klasseulighed i alderdommen — en empirisk undersøgelse

Henning Olsen

Nedenstående artikel er en omarbejdet og udvidet udgave af et foredrag holdt på et seminar om nyere gerontologisk forskning, Schæffergården, Gentofte, 25. oktober 1979. Forskningsleder, cand. polit. Erik Jørgen Hansen og forskningsleder, cand. polit. Frede Østergård har bidraget med råd og vejledning ved udarbejdelsen af manuskriptet, men naturligvis er alene undertegnede ansvarlig for artiklens indhold.

1. Indledning

Det er efterhånden almindelig kendt, at de ældre ikke udgør nogen ensartet gruppe, og at den sociale ulighed, der findes i samfundet som helhed,¹⁾ også gør sig gældende blandt de ældre. Fx har flere af socialforskningsinstituttets undersøgelser vist, at mange ældre har behov, som hverken ved lovgivning eller på anden måde dækkes. Det drejer sig bl. a. om *behovet for arbejde*, idet en betydelig del af de ældre må karakteriseres som udstødte fra arbejdsmarkedet, og det drejer sig om *behovet for glidende tilbagetrækning*, som kun visse grupper i det danske samfund kan effektuere.²⁾ Det kan også nævnes, at en del ældre har *økonomiske problemer*. Endelig kan det eksemplificerende fremhæves, at betydelige mindretal inden for gruppen af ældre må karakteriseres som *socialt isolerede og ensomme*. Derimod er det mindre kendt (og mindre sikkert), at den socio-økonomiske ulighed, som gør sig gældende i alderdommen, i hvert fald for en dels vedkommende må karakteriseres som *klassestet*, dvs. bestemt af (eller sammenhængende med) den ældres samfundsmæssige klassetilhørsforhold.

I det følgende skal det undersøges, om forekomsten af en sådan klassestet socio-økonomisk ulighed blandt de ældre kan bekræftes empirisk, idet de nedenfor fremlagte data baseres på socialforskningsinstituttets 1977-undersøgelse af de ældres levevilkår.³⁾ Der lægges i det følgende hovedvægt på at undersøge,

1) Jf. fx. Erik Jørgen Hansen, *Fordelingen af levekårene*. Socialforskningsinstituttets publikation 82, bd. I-IV, København 1978-80.

2) Jf. Henning Olsen, *Ikke alle lever til de dør*, artikel i dagbladet Politiken, den 28. april 1978.

3) Ved undersøgelsen af de ældres levevilkår 1977 belyses bl. a. arbejde og tilbagetrækning, helbred, familieforhold og sociale kontakter samt økonomiske forhold. Interviewing til undersøgelsen gennemførtes i september 1977. Den landsdækkende stikprøve bestod af 2.560 personer på 62 år og derover, boende i private husstande. Der opnåedes interview med 83 pct. af de udvalgte personer. De første rapporter fra undersøgelsen offentliggøres i 1980.

om den ulighed, som optræder, er tilfældig, eller om der kan konstateres en *systematisk ophobning* af bestemte »positive« eller »negative« levevilkår i bestemte socialklasser, altså om der kan konstateres en *klassemæssig ophobning af socio-økonomisk ulighed*.

På baggrund af dette *formål* med undersøgelsen anvendes der følgende fremgangsmåde: For overhovedet empirisk at kunne undersøge og blotlægge en evt. klassemæssig specifikitet er det nødvendigt indledende at *operationalisere klassebegrebet* (Afsnit 2). Dernæst må man redegøre for udvælgelsen af og indholdet i de anvendte *levetårskomponenter*, og i denne forbindelse bør det diskuteres, om de udsondrede komponenter (variabler) *tilsammen* kan siges at give et dækkende billede af de ældres levetår (Afsnit 3). Først herefter kan selve undersøgelsen påbegyndes. I undersøgelsens *første fase* belyses, hvorledes socialklasserne er karakteriseret m. h. t. hver af de anvendte levetårskomponenter og evt. *tendenser* i materialet fremhæves (Afsnit 4). I den *anden fase* undersøges det, om der optræder en klassemæssig ophobning af bestemte karakteristika *inden for* de fire områder (elementer), som skal karakterisere de ældres levetår (Afsnit 5).⁴⁾ I undersøgelsens *tredje fase* skal det tilsvarende belyses, om der kan konstateres en ophobning *mellem* de nævnte fire områder, og specielt skal det undersøges, hvilke socialklasser, der især ophober »positive« karakteristika (Afsnit 6). Efter afslutningen af selve den empiriske undersøgelse skal det til sidst diskuteres, hvilke *forbehold* og *begrænsninger*, der er knyttet til en sådan undersøgelse, og hvilke *årsager*, der kan tænkes at være til forekomsten af en evt. klassemæssig ulighedsophobning (Afsnit 7).

2. Socialklassebegrebet og dets operationalisering

Det må indledende fremhæves, at ikke en hvilken som helst tilfældig forskel mellem persongrupper kan betragtes som social ulighed. Denne fremstillingsopfattelse af socio-økonomisk ulighed er altså ikke normativ i den forstand, at enhver afvigelse fra egalitaristiske tilstande må betragtes som socio-økonomisk ulighed. Kun når alle eller de fleste »goder« (i videste forstand) er systematisk skævt fordelt mellem samfundets klasser, vil man i nærværende sammenhæng tale om socio-økonomisk ulighed.⁵⁾

Alene denne opfattelse peger på nødvendigheden af en præcisering af klassebegrebet. Det vil dog her være for omfattende at udvikle en egentlig klassemodel.⁶⁾ Det må være tilstrækkeligt at fastslå, at en klassemodel må tage ud-

4) Det drejer sig om (1) helbredsforhold, (2) boligforhold, (3) økonomiske forhold og (4) kontakthold (social integration), jf. afsnit 3.

5) Jf. Henning Olsen, Teori, empiri og praksis, i Socialt Tidsskrift nr. 2-3, 1975, p. 89.

6) For en diskussion heraf, se fx. Henning Olsen, Noter til en foreløbig bestemmelse af begrebet klassemæssig socio-økonomisk ulighed, i Socialt Tidsskrift nr. 8-9, 1975 og de der anførte litteraturhenvisninger. Se også Iver Hornemann Møller, Klasserne i Danmark, i Økonomi og Politik, nr. 1, 1978.

gangspunkt i forholdet til produktionsmidlerne som det centrale for klasseafgrænsningen, idet klasseherredømme består i monopolisering af den reelle rådhed over produktionsmidlerne gennem den herskende klasse samt i privat tilegnelse af det samfundsmæssige merprodukt gennem denne klasse. I et kapitalistisk samfund lever den herskende klasse helt eller delvis af merværdi, mens arbejderklassen hovedsagelig lever af midler, som hidrører fra lønarbejde. Det vil sige, at indkomstkilden er et kriterium for klassetilhørsforholdet, og denne kilde er bl. a. bestemt af den reale ejerrelation. Derudover vil det ofte være nødvendigt at raffinere klassemodellen yderligere, fx ved at inddrage begrebet *funktionel status*, dvs. placeringen i den samfundsmæssige organisering af arbejdet.⁷⁾ Man kan derfor tilslutte sig Israel,⁸⁾ når han bemærker, at en klasseanalyse kan indeholde flere inddelingsprincipper, idet antallet og arten af disse vil afhænge af bl. a. formålet med den analyse, man ønsker at gennemføre. Men det må samtidig understreges, at det – når man skal udsondre forskellige klasser – altid er påkrævet at fokusere på det reale ejerforhold, såfremt man vil begribe ulighedens natur.

Med udgangspunkt i disse betragtninger må ejerforholdet til produktionsmidlerne nødvendigvis indgå i operationaliseringen af socialklassebegrebet, jf. nedenfor. Men det er ikke tilstrækkeligt kun at skelne mellem køber og sælger af arbejdskraft, bl. a. på grund af de forandringer, der foregår i de såkaldte mellemlag. Fx kan små, selvstændige næringsdrivende nok betegnes som ejere af produktionsmidler, men de er ikke i alle tilfælde købere af arbejdskraft. På den anden side kan det påpeges, at der i aflønningen af ledende funktionærer indgår beløb, der ikke udelukkende hidrører fra deres egen arbejdskrafts kvalifikation i produktionsprocessen, men er bestemt af deres stilling i ledelseshierarkiet. Selv om der ikke nødvendigvis er tale om ejendomsret til produktionsmidler, har de dog en ledelsesret og optræder i mange situationer på lige fod med arbejdskraftkøberen. Et andet objektivt kriterium (udover ejerforholdet) er altså, om personerne i en arbejdsproces indtræder i et overordnet eller underordnet forhold til andre personer, dvs. om de har ret til at lede og organisere arbejdsprocessen; dette sidste er et eksempel på den ovenfor nævnte placering i den samfundsmæssige organisering af arbejdet.

Med udgangspunkt i arbejdsprocessen er der således to væsentlige objektive kriterier, som er afgørende for en persons samfundsmæssige placering, nemlig *ejendomsretten til produktionsmidler og retten til at lede og organisere produktionsprocessen*.⁹⁾ Ved at anvende de hermed fremkomne kriterier som dimensioner i en persongruppering, er man kommet frem til følgende fire socialklas-

7) Jf. C. H. Anderson, *The Political Economy of Social Class*, New Jersey, 1974, p. 125.

8) Jf. J. Israel, *Sociologisk Grundbog II*, København, 1974, p. 124.

9) En stor del af de ældre, som indgår i den omtalte 1977-ældreundersøgelse fra socialforskningsinstituttet, er på undersøgelsestidspunktet ikke-erhvervsaktive (tilbagetrukne), men det antages, at disses samfundsmæssige placering for en betydelig dels vedkommende vil være bestemt af deres »historiske« socialklasse-tilhørsforhold.

ser: (1) *Arbejdere incl. lavere funktionærer*, der er karakteriseret ved hverken at eje produktionsmidler eller at have underordnede. (2) *Højere funktionærer*, der ikke ejer produktionsmidler, men som har underordnede. Her befinder sig fx ledende funktionærer i privat og offentlig virksomhed. (3) *Små selvstændige*, dvs. selvstændige med ingen eller kun op til tre underordnede. Her findes fx små næringsdrivende, detailhandlere, husmænd o. lign. (4) *Større selvstændige*, der (som de små selvstændige) ejer produktionsmidler, og som har forholdsvis mange underordnede (fire og derover).

Til forståelse af denne socialklasseinddeling må det understreges, at der ikke er tale om interviewpersonernes faktiske socialklassesituationer, idet operationaliseringen baseres på »livsstilling«, dvs. den stilling interviewpersonen har oplyst at have haft det meste af livet. Herved har man samtidig løst problemet vedrørende indplacering af tilbagetrukne i socialklasser. Der er dog en stor gruppe kvinder, hvis stilling er opgivet som »hjemmearbejdende husmor«, og som altså ikke kan indplaceres i den foreliggende socialklassekategorisering. Ud fra den betragtning, at husmødres levevilkår i stor udstrækning vil være bestemt af ægtefællens socialklassesituationer, kunne man kategorisere husmødrene i overensstemmelse med ægtefællens socialklasse, men man har i det følgende valgt at ekskludere denne »femte socialklasse« fra undersøgelsen, da der ikke er tale om nogen egentlig klasse.¹⁰⁾

Afsluttende skal det understreges, at persongrupperingen ikke prætenderer at angive interview-personernes objektive klassesituationer, da en undersøgelse heraf ville kræve en nøjere analyse, der bl. a. vanskeliggøres af spørgeskemaets udformning. Mønstrer af klasser i Danmark er naturligvis mere komplekst og detaljeret end ovennævnte inddeling antyder, men der er anvendt to objektive inddelingskriterier, som tager udgangspunkt i reale arbejdsmæssige forhold.

3. De anvendte levekårskomponenter

Da nærværende undersøgelse baseres på et på forhånd udarbejdet spørgeskema, er der naturligvis – ved udsondringen af de elementer, som skal indgå i levekårsbegrebet – tale om en betydelig begrænsning, idet spørgeskemaet ikke specielt er konstrueret til at belyse spørgsmålet omkring ophobning af socio-økonomisk ulighed.

I en anden af socialforskningsinstituttets undersøgelser¹¹⁾ har man påpeget

10) Bl. a. dette forhold medfører at kønsproportionen i de enkelte klasser bliver meget forskellig. Mest lige er proportionen blandt arbejdere (427 mænd og 373 kvinder), mens den er meget skæv blandt selvstændige med fire underordnede og derover (38 mænd og 2 kvinder). Forskellen i kønsproportion fra socialklasse til socialklasse vil kunne påvirke nogle af de resultater, man når frem til, fx. vedr. helbred, jf. diskussionen herom i afsnit 7.

11) Jf. note 1), p. 109f.

følgende tre grundelementer i »en referenceramme for indholdet i velfærdsbegrebet«, nemlig *individuele ressourcer* (fx helbred), *placering i det fysiske økologiske og økonomiske miljø* (fx bolig og indkomst) samt *sociale relationer* (fx familierelationer), og på baggrund heraf er det i nærværende sammenhæng skønnet vigtigt så vidt muligt her at medtage levekårskomponenter, der tilsammen dækker de tre nævnte grundelementer. Ud fra det foreliggende spørgeskema er man nået frem til følgende *fire levekårsområder*, som på den ene side formodes at dække væsentlige aspekter ved de privatboende ældres livomstændigheder, men som på den anden side langt fra dækker alle områder af de ældres levetilstand (fx er indflydelsesforhold og politiske ressourcer, uddannelsesforhold m. m. slet ikke medtaget i ældreundersøgelsen):

- (1) *Helbredsforhold* (ad individuelle ressourcer)
- (2) *Boligforhold* (ad placering i det fysiske miljø)
- (3) *Økonomiske forhold* (ad placering i det økonomiske miljø)
- (4) *Kontaktforhold/social integration* (ad sociale relationer)

Ved udsondringen af disse fire levekårsområder siges der altså *ikke* noget om, at disse skulle være de *vigtigste* områder af levetilstandene blandt de ældre, men blot at der er tale om *vigtige elementer*.

Efter således at have fastlagt levekårsområderne er det næste problem, *hvilke variabler*,¹²⁾ *der skal eller bør indgå til belysning af de fire områder*. Også her er antallet af frihedsgrader beskedent på grund af det foreliggende spørgeskema. Endvidere har man – for at undgå at antyde en prioritering af ét eller flere af ovennævnte levekårsområder – besluttet, at antallet af komponenter *inden for* hver af de fire områder skulle være det samme. Endelig måtte det være en betingelse, at komponenterne inden for hvert område er en sikker og éntydig *indikator* på specifikke levekår. På denne baggrund er man nået frem til følgende komponenter (variabler):

ad (1) Helbredsforhold

01/ Interviewpersonens vurdering af eget helbred

Vurderingen er »global« forstået således, at besvarelsen af spørgsmålet tilsigter en beskrivelse af personens »almene velbefindende«, idet det ikke ved spørgsmålsformuleringen er ekspliciteret, om der skal lægges hovedvægt på somatiske eller psykiske forhold. Kategoriseringen er i øvrigt særdeles grov, idet der skelnes mellem »godt«, »nogenlunde« og »dårligt« helbred. I det følgende vil besvarelsen »godt« blive taget som udtryk for en tilfredsstillende eller »positiv« situation inden for den her omhandlede komponent, mens »nogenlunde« + »dårligt« antages at være en utilfredsstillende situation.

12) *Levekårskomponenter.*

02/ Interviewpersonens selvdiagnosticering vedr. smerter i visse led m. m.

Ved denne komponent tilsigtes en beskrivelse af mere »objektive«, hovedsageligt somatiske forhold, nemlig angivelse af smerter i »nakke/skuldre« og/eller »ryg/lænd« og/eller »albuer/knæ«. I det følgende er den tilfredsstillende gruppe (»positivgruppen«) personer, som ikke har nogen af de anførte smerter, mens det tages som udtryk for en utilfredsstillende situation, hvis interviewpersonen angiver én eller flere former for smerter som nævnt.

03/ Interviewpersonens selvdiagnosticering vedr. visse overvejende psykiske forhold

Denne variabel omfatter »søvnbesvær«, »nervøsitet« og »depression«. »Positivgruppen« omfatter her sådanne personer, som ikke har nogen af de nævnte »diagnoser«, mens »negativgruppen« har én eller flere af »diagnoserne«.

Som det fremgår, er der ved udvælgelsen af disse tre variabler langt fra givet en total beskrivelse af den ældres helbredssituation (og slet ikke af den ældres individuelle ressourcer i det hele taget). Fx er problemer med syn og hørelse ikke medtaget, og førlighedsproblemerne er kun medtaget indirekte f. s. v. som fx de nævnte smerter kan tages som udtryk for førlighedsproblemer. Her som på de følgende tre levkårsområder er der – som tidligere antydnet – tale om at belyse området gennem nogle *centrale, men ikke helt dækkende indikatorer*.

ad (2) Boligforhold

04/ Boligtype

Der tænkes her på, om interviewpersonen bor i »villa, rækkehus, landbrugs-ejendom o. lign.« eller i »etageejendom m. v.« Som indikator på en tilfredsstillende henhv. utilfredsstillende situation på boligområdet er denne komponent ret tvivlsom, men den er alligevel medtaget, eftersom komponenten *indirekte* og *tendentielt* udtrykker noget om de ældres adgang til have, let eller mindre let adgang til gade/vej-niveau, adgang til ren eller mindre ren luft etc. Man er opmærksom på det højst kritisable i at betegne det at bo i »villa, rækkehus etc.« som en tilfredsstillende situation, men fastholder alligevel komponenten, bl. a. fordi der i spørgeskemaet er meget få boligvariabler.

05/ Adgang til bad

Såfremt interviewpersonen har adgang til eget bad i husstanden, tages dette som udtryk for en tilfredsstillende situation – uagtet at badeinstallationerne kan være af svingende omfang og kvalitet. Omvendt anses det for at være utilfredsstillende, såfremt der ikke er bad i husstanden.

06/ Antal værelser pr. person i husstanden

I modsætning til den foregående komponent er denne ikke »naturligt dikotom«,

hvilket vil sige, at det under alle omstændigheder vil være tilfældigt, *hvor* man sætter grænsen mellem en tilfredsstillende og en utilfredsstillende situation. Da mange ældre – af indlysende grunde¹³⁾ – har relativt mange værelser, er grænsen for en tilfredsstillende situation på dette område sat ret højt, nemlig ved »flere end to værelser pr. person i husstanden«. Omvendt er det naturligvis også kritisabelt at betegne »mindre end to værelser pr. person i husstanden« som en ikke-tilfredsstillende situation, men bl. a. fordi de ældre faktisk råder over ret mange værelser fastholder man denne opdeling.

Af ovenstående fremgår, at der *samlet* er tale om en ret utilfredsstillende komponent-beskrivelse af de ældres boligforhold. Således er der fx ikke i spørgeskemaet indeholdt oplysninger om boligens udstyr (udover bad og køkken),¹⁴⁾ rekreative faciliteter osv. Det er banalt, men vigtigt at understrege, at undersøgelsens resultater står og falder med relevansen af de anvendte komponenter!

ad (3) Økonomiske forhold

07/ Husstandens personindkomst

Undersøgelsens indkomstoplysninger hidrører fra indkomståret 1976, og det er den samlede bruttoindkomst, der lægges til grund. For at løse problemet med ægtepar ctr. enlige opererer man med »personindkomsten« i husstanden, dvs. at hvis der er tale om et ældre ægtepar, divideres den samlede indkomst med to – uanset hvem af ægtefællerne, som har indkomster af hvilket omfang. Også her er afgørelsen af, hvad man skal forstå ved en »positiv« situation arbitrær, men grænsen er sat ved en personindkomst i 1976 på over 50.000 kr. Omvendt betragtes en »negativ« situation som en situation, hvor personindkomsten er under 20.000 kr., hvilket for ægtepars vedkommende altså vil sige under 40.000 kr.¹⁵⁾

08/ Besiddelse af aktier og/eller obligationer

Selv om opgørelser *alene* af økonomiske størrelser ikke kan siges at være et fyldestgørende udtryk for levestandarden, udgør indkomst og formue væsentlige ressourcer af betydning for andre leveforhold. Fx vil besiddelse af erhvervsformue være et udtryk for økonomisk magt, og en stor indkomst vil fx muliggøre en tilfredsstillende boligstandard. Det for undersøgelsen tilgrundliggende spørgeskema nødvendiggør, at interviewpersonens »besiddelse af aktier/obligationer til en værdi af over 5000 kr.« (efteråret 1977) betragtes som en »positiv« situation, mens ikke-besiddelse heraf betragtes som en »negativ« situation.

13) Fx. p. gr. a. at deres evt. børn i de fleste tilfælde forlængst vil være fraflyttet boligen, og p. gr. a. at mange ældre er i enkestand – uden at boligen »ændrer sig« af den grund.

14) Næsten alle privatboende ældre har eget køkken.

15) Dette er en meget høj afhængighedsgrad af folkepension og andre offentlige ydelser.

09/ *Besiddelse af fast ejendom*

Denne komponent kunne f. s. v. have været medtaget under det foregående levkårsområde, men medtages her som ét af flere mulige udtryk for den ældres formue. Atter må det erkendes, at det er vanskeligt med basis i saglige og objektive kriterier at afgøre, hvad man på dette område skal betegne som en »positiv« situation, men man har – efter at have gennemset en række tabeller på området – sat grænsen ved 500.000 kr., hvorefter det betegnes som en »positiv« tilstand, såfremt interviewpersonen har fast ejendom til en værdi af over 500.000 kr.¹⁶⁾ En »negativ« tilstand siges at foreligge, hvis pågældende ikke ejer fast ejendom (således heller ikke sommerhus, fx).

Bortset fra at det som nævnt ikke har været muligt at opgøre de ældres bruttoformue, synes der på det her omhandlede levkårsområde at være tale om en relativt tilfredsstillende komponent-»dækning«.

ad (4) Kontaktforhold/social integration

10/ *Overnatning hos slægtninge – eller omvendt*

Som ved flere af de tidligere nævnte komponenter er der også her et klart normativt aspekt ved at beskrive det som en »positiv« situation, hvis den ældre inden for det sidste år har overnattet hos børn eller andre slægtninge – eller omvendt, idet en høj grad af familieintegration vel ikke i alle tilfælde kan siges at være et udtryk for en ønskværdig tilstand. Principielt kan fravær af kontakt mellem den ældre og familien ikke under alle omstændigheder siges at udtrykke en »dysfunktion«, men da det formodes, at de fleste ældre trods alt lægger vægt på en vis kontakt med familien, tages det forhold, at den ældre »har overnattet hos slægtninge eller omvendt inden for det sidste år« som udtryk for en »positiv« situation.

11/ *Isolation*

Interviewpersoner, der angiver »sjældent« at være alene, opfattes i denne undersøgelse som værende i en »positiv« situation, mens personer, der »ofte« eller »af og til« er alene, opfattes som værende i en utilfredsstillende situation. Principielt kan man som ældre ønske at være isoleret (alene), men da de fleste ikke udtrykker noget ønske herom, fastholder man komponenten som netop nævnt.

12/ *Ensomhed*

Interviewpersoner, der angiver at de »sjældent« eller »aldrig« føler sig ensomme opfattes som værende i en »positiv« situation, mens personer, der »ofte« eller »af og til« føler sig ensomme, opfattes som værende i en »negativ« situation.

16) 16. almindelige vurdering.

Også her er der naturligvis et normativt aspekt, men det er vanskeligt at forestille sig, at ensomhed kan være en ønsket tilstand (et behov).

Man er opmærksom på, at der heller ikke på dette fjerde og sidste levekårsområde gennem de nævnte tre komponenter kan gives en bare nogenlunde dækkende beskrivelse af hele den komplekse problematik omkring social integration eller social »udstødning«.

Det blev i afsnit 1 nævnt, at man burde diskutere, om de tolv levekårskomponenter *tilsammen* kan siges at give et dækkende billede af de ældres levetilstand. Dette er helt indlysende *ikke* tilfældet, idet læseren sikkert allerede er opmærksom på, at der »mangler« et femte levekårsområde, nemlig de ældres *beskæftigelses- og arbejdsforhold*. Det er imidlertid helt bevidst, at dette område ikke er medtaget i den ovenfor præsenterede oversigt, idet den relevante problemstilling f. s. v. angår ældre *ikke primært* er arten af beskæftigelse og arbejdsmiljø – de fleste ældre har jo ikke nogen beskæftigelse. For de ældre drejer det sig snarere om problematikken erhvervsaktiv/tilbagetrukket.¹⁷⁾ Man kan sige, at der her foreligger en »naturlig« dikotomisering, men problemerne med at anvende en sådan turde være helt indlysende, thi skal det betragtes som en »positiv« situation at være tilbagetrukket eller at være erhvervsaktiv? Her vil det normative aspekt være så dominerende, at det hverken vil være tilrådeligt eller tilladeligt at foretage et valg, medmindre dette valg kunne begrundes empirisk, fx ved at alle eller de fleste tilbagetrukne ældre erklærede, at de ønsker at arbejde, og ved at alle, der faktisk arbejder, udtrykker ønske om at vedblive hermed. Men dette er – indlysende nok – ikke tilfældet. For så vidt er det et paradoks på den ene side i denne undersøgelse at gøre socialklasseinddelingen til den centrale baggrundsvariabel (denne variabel er som nævnt i afsnit 2 netop baseret på de ældres »historiske« arbejdsforhold), mens man på den anden side ikke inddrager de aktuelle arbejdsforhold (eller mangel på samme) i undersøgelsen, men det har altså ikke været muligt at inddrage disse forhold *direkte* i nærværende sammenhæng. Derimod vil de ældres forhold til arbejdsmarkedet *indirekte* spille en rolle, hvilket belyses nærmere i afsnit 7. Her må det altså understreges, at *de levekår, som undersøges i det følgende, ikke direkte omfatter de ældres levekår i relation til arbejdslivet*. Dette er at beklage, eftersom det har vist sig, at klassespecifikke forskelle i høj grad op-

17) Erhvervsfrekvenserne er *markant* forskellige i de forskellige socialklasser, og specielt er forskellen stor mellem arbejdere og større selvstændige. Det er fx. kun 15 pct. af de *mandlige* arbejdere i alderen 67–79 år, som er erhvervsaktive, mens dette gælder *halvdelen* af større selvstændige. Blandt 70+årige mænd accentueres denne forskel, idet kun 1 pct. af arbejderne i denne aldersklasse er erhvervsaktive, mens dette gælder 1/3 af de større selvstændige. Hvad mandlige højere funktionærer angår er forholdet mange aktive frem til det 70. år, hvor erhvervsfrekvensen falder brat. Derimod er der relativt mange små selvstændige, som fortsætter ud over det 70. år (21 pct. af de 70+årige mandlige små selvstændige). Blandt *kvinderne* er det socialklassen af arbejdere som dominerer, og for disse kvindelige arbejdere gælder, at meget få fortsætter efter det 65. år; således er erhvervsfrekvensen blandt 65–66-årige kvinder 25 pct. og 15 pct. blandt 67–69-årige kvindelige arbejdere.

træder på dette område.¹⁸⁾ Meget komprimeret kan man sige, at det først og fremmest er arbejdere, som udsættes for pludseligt, førtidigt arbejdsophør, mens større selvstændige i vidt omfang arbejder ud over pensionsalderen, praktiserer »glidende« tilbagetrækning og i høj grad selv kan tilrettelægge arbejdsprocessen. Endvidere synes varigt arbejdsophør ikke at mindske de forud for tilbagetrækningen eksisterende socialklassespecifikke uligheder, men er snarere ulighedskonserverende.¹⁹⁾

4. Undersøgelsens første fase

I denne fase af undersøgelsen belyses som nævnt, hvorledes socialklasserne er karakteriseret m. h. t. hver af de udsondrede levkårskomponenter, idet komponenterne gennemgås levkårsområde for levkårsområde. Det understreges, at det, der her (og i de følgende to faser) interesserer, er, om der kan konstateres forskelle m. h. t. socialklasse – uagtet hvad disse forskelle skyldes.²⁰⁾ I det afsluttende afsnit diskuteres betydningen af eventuelle »mellemkommende« baggrundsvariabler.

Et andet problem, der må berøres, inden selve den empiriske kortlægning af den socio-økonomiske ulighed kan påbegyndes, er, om fremstillingen bør fokusere på de »positive« eller de »negative« situationer. I en tidligere omtalt undersøgelse²¹⁾ er der argumenteret for at lægge hovedvægten på en beskrivelse af de »dårlige forhold«, men i det følgende vil man imidlertid lægge *hovedvægten* på en beskrivelse af hvilke socialklasser, der især er i en »positiv« eller en »privilegeret« situation.

Den relative andel interviewpersoner med en given »positiv« karakteristik i forskellige socialklasser fremgår af tabel 1. Hvad *helbredsområdet* angår ses der en tydelig tendens til, at arbejderklassen (incl. lavere funktionærer) er dårligst stillet, mens større selvstændige²²⁾ er karakteriseret mest »positivt«. Fx angiver kun halvdelen af arbejderne at have et »godt« helbred, mens den tilsvarende andel for de større selvstændiges vedkommende er knap 2/3. Også højere funktionærer synes at have en relativt »positiv« helbreds-karakteristik; fx svarer disses vurdering af eget helbred til de større selvstændiges vurdering. Derimod synes de små selvstændiges helbredssituation – ud fra de her foreliggende komponenter – mere at svare til arbejderne end til de større selvstændi-

18) Jf. Henning Olsen og Gert Hansen, Ældres arbejdsophør, socialforskningsinstituttets publikation 79, København 1977 samt Henning Olsen, Nogle aspekter af ældres arbejdsophør – hovedresultater fra socialforskningsinstituttets forløbsundersøgelse af de ældre, i Socialt Tidsskrift nr. 6, 1977.

19) Jf. Henning Olsen, Nogle aspekter . . . , op. cit., p. 179.

20) Det blev fx. tidligere fremhævet, at kønsproportionerne er højst forskellige i de forskellige socialklasser, men dette er jo netop *også* et udtryk for klassesdelingen. Synspunktet på dette sted i fremstillingen har været, at klassetilhørsforholdet har *primat* frem for andre variabler.

21) Jf. Erik Jørgen Hansen, op. cit., p. 119ff.

22) Med fire underordnede og derover.

ges helbred. Ser man *alene* på interviewpersonernes selvdiagnosticering vedrørende visse overvejende psykiske forhold, er tendensen også helt tydelig, idet godt 70 pct. af de større selvstændige hverken er søvnbesværede, nervøse eller depressive, mens det samme kun gælder godt 50 pct. af arbejderne.

Tabel 1. Den relative andel personer med en given karakteristik i forskellige socialklasser (første fase)

	Helbred			Bolig		Økonomi				Kontakter			
	Eget helbred karakteriseres som »godt«	Personer der hverken er søvnbesværede, nervøse eller depressive	Personer der hverken har smerter i skuldre, ryg, lænd, hænder, albuer eller knæ	Personer der bor i villa, rækkehus, landbrugsejendom o. l.	Personer der har eget bad	Personer der bor i husstande med flere end to værelser pr. person	Personer der har aktier og/eller obligationer til en værdi af over 5000 kr.	Personer der har fast ejendom til en værdi af over 500.000 kr.	Personer der bor i en husstand, hvor den gennemsn. personindk. er over 50.000 pr. år	Pers. der har overnattet hos barn ell. anden slægt. inden for det sidste år – ell. omv.	Personer der »sjældent« er alene	Personer der »sjældent« eller »aldrig« er ensomme	Uvægtet gennemsnit af de anførte relative andele
Arbejdere incl. funktionærer u. underordnede	50	53	37	45	77	17	14	4	12	59	71	84	44
Højere funktionærer	65	62	49	45	89	20	40	10	39	69	81	92	55
Selvstændige m. 0–3 underordn.	54	66	40	79	85	25	30	18	11	63	80	87	53
Selvstændige m. 4 underordn. og derover	64	71	50	67	100	47	61	33	53	72	97	95	68

Note: Antal personer i de enkelte socialklasser er:

Arbejdere 800

Højere funktionærer 166

Små selvstændige 438

Større selvstændige 39.

På *boligområdet* er det især selvstændige som sådan, hvis boligtype oftest er sådan, at de – mere frekvent end lønarbejderne – må formodes at have let adgang til gadeniveau, have, forholdsvis ren luft etc. Under halvdelen af arbejderne bor i villa, rækkehus o. lign., mens 2/3 af de større selvstændige gør dette. Med hensyn til forekomsten af badeværelse eller anden badeinstallation i de ældres husstande, optræder den mest markante forskel, når man sammen-

ligner arbejderklassen med større selvstændige, idet *alle* større selvstændige har adgang til bad i husstanden, men dette kun gælder godt 3/4 af ældre arbejdere. Hvad endelig angår komponenten »antal værelser pr. person i husstanden« er der en ganske overvældende tendens til, at større selvstændige er i den mest »positive« situation, idet knap halvdelen af disse bor i husstande med flere end to værelser pr. person, mens dette gælder under 1/5 af arbejderne. Højere funktionærer og små selvstændige er m. h. t. de to sidstnævnte komponenter placeret *mellem* arbejdere og større selvstændige.

Ud fra de foreliggende komponenter til belysning af de ældres *økonomiske forhold*²³⁾ synes det muligt at konstatere, at klasseforskellene her er væsentlig større end de ovenfor omtalte forskelle m. h. t. helbred og bolig. Hvad *indkomsterne* angår er de større selvstændige i en klart »positiv« situation sammenlignet med arbejderne, idet over halvdelen af større selvstændige bor i husstande, hvor »personindkomsten«²⁴⁾ er over 50.000 kr. (1976), hvilket for et ægtepars vedkommende vil sige over 100.000 kr., mens den tilsvarende andel for arbejdernes vedkommende er godt 1/10. Også højere funktionærer har gennemgående en »positiv« indkomstsituation, idet knap 2/5 lever i husstande, hvor »personindkomsten« i 1976 var over 50.000 kr.²⁵⁾ Ud fra den foreliggende komponent synes det muligt at konkludere, at de små selvstændige har en svagt ringere indkomstsituation end arbejderne. Som tidligere nævnt diskuteres det i afsnit 7, hvilke »mellemkommende« variabler, som kan »forklare« de fundne forskelle. Allerede her skal det imidlertid kort nævnes at hvad indkomstoplysningerne og -forskellene angår, hænger disse indlysende nok bl. a. sammen med socialklassernes forskellige *tilbagetrækningsmønstre*, idet større selvstændige typisk vedbliver at være erhvervsaktive udover pensionsalderen.²⁶⁾

Det har ikke været muligt at fremlægge omfanget af de ældres samlede *bruttoformue*, men de to i det foregående afsnit nævnte *formuekomponenter* skulle give en central, indikatorisk belysning af området. Også her er forskellen mellem arbejdere og større selvstændige særlig påfaldende. Mens godt 3/5 af de større selvstændige har aktier og/eller obligationer til en værdi af over 5.000 kr., er den tilsvarende andel for arbejdernes vedkommende kun godt 1/10. Det må dog nævnes at også forholdsvis mange højere funktionærer har aktier/obligationer over den nævnte værdi. Hvad endelig formue i form af fast ejendom angår er forskellen mellem arbejdere og større selvstændige væsentlig større

23) Jf. afsnit 3.

24) Jf. note 23).

25) Ser vi på »negativgruppen« er det først og fremmest små selvstændige og arbejdere, som har lave »personindkomster«, d. v. s. indkomster i 1976 under 20.000 kr.; andelen er for de to socialklassers vedkommende omkring 1/3. Det må dog samtidig nævnes, at 10–20 pct. af højere funktionærer og større selvstændige også har tilsvarende lave »personindkomster«, hvilket altså vil sige, at ikke alle større selvstændige er i en »positiv« indkomstsituation. I denne forbindelse må der gøres opmærksom på, at socialklasseinddelingen er baseret på interviewpersonernes »livsstilling«, hvilket vil sige, at enkelte større selvstændiges aktuelle stilling kan være en anden end »livsstillingen«.

26) Jf. slutningen af det foregående afsnit. Se også note 17).

end man skulle formode, når man betænker at det trods alt er op mod halvdelen af ældre arbejdere, som bor i villa, rækkehus o. lign. Kun 4 pct. af arbejderne har fast ejendom til en værdi af over 500.000 kr., mens dette gælder 1/3 af de større selvstændige. Denne markante forskel indicerer, at arbejderne ejerboliger gennemgående er af ringere kvantitet/kvalitet end de større selvstændiges ejerboliger, men skyldes også, at de større selvstændige besidder erhvervsejendomme.²⁷⁾

Til sidst i dette afsnit skal man se på de ældres *kontaktforhold* og *sociale integration*. I modsætning til de tre foregående levkårsområder kunne man på dette område umiddelbart formode, at klassespecifikke forskelle ikke ville optræde. Det kunne endog formodes, at såfremt sådanne forskelle optræder, ville det være arbejderne, som er i en »positiv« situation. Tidligere undersøgelser på dette felt synes imidlertid ikke at bekræfte denne opfattelse. Fx fremhæves det i en rapport fra socialforskningsinstituttets forløbsundersøgelse af de ældre,²⁸⁾ at der synes at eksistere sociale mekanismer, som muliggør at personer fra »højere« socialklasser lettere fastholder og udvikler familiekontakter, og det nævnes, at selvstændige i mindre grad end arbejdere er både isolerede og ensomme.²⁹⁾ Ser man på de i tabel 1 præsenterede tre komponenter til belysning af de ældres sociale integration, synes der da også at være en tendens til, at det især er større selvstændige, som også er i en »priviligeret« situation på dette felt. Men forskellene mellem socialklasserne er her ikke særlig store, idet der i det hele taget ikke er mange »isolerede« eller »ensomme«.

Spørgsmålet er nu, om der ud fra det foreliggende materiale kan siges at gøre sig nogle *klassespecifikke tendenser* gældende, idet det understreges, at man endnu slet ikke har beskæftiget sig med problemerne omkring *klassespecifik ophobning* af ulighed. Svaret på dette spørgsmål er tydeligvis bekræftende, idet et uvægtet gennemsnit af de i tabel 1 anførte relative andele viser, at omkring 2/3 af de større selvstændige i gennemsnit på de tolv komponenter er i en »positiv« tilstand, mens dette gælder under halvdelen af arbejderne. For de højere funktionærer og små selvstændige er det uvægtede gennemsnit godt 50 pct.

5. Undersøgelsens anden fase

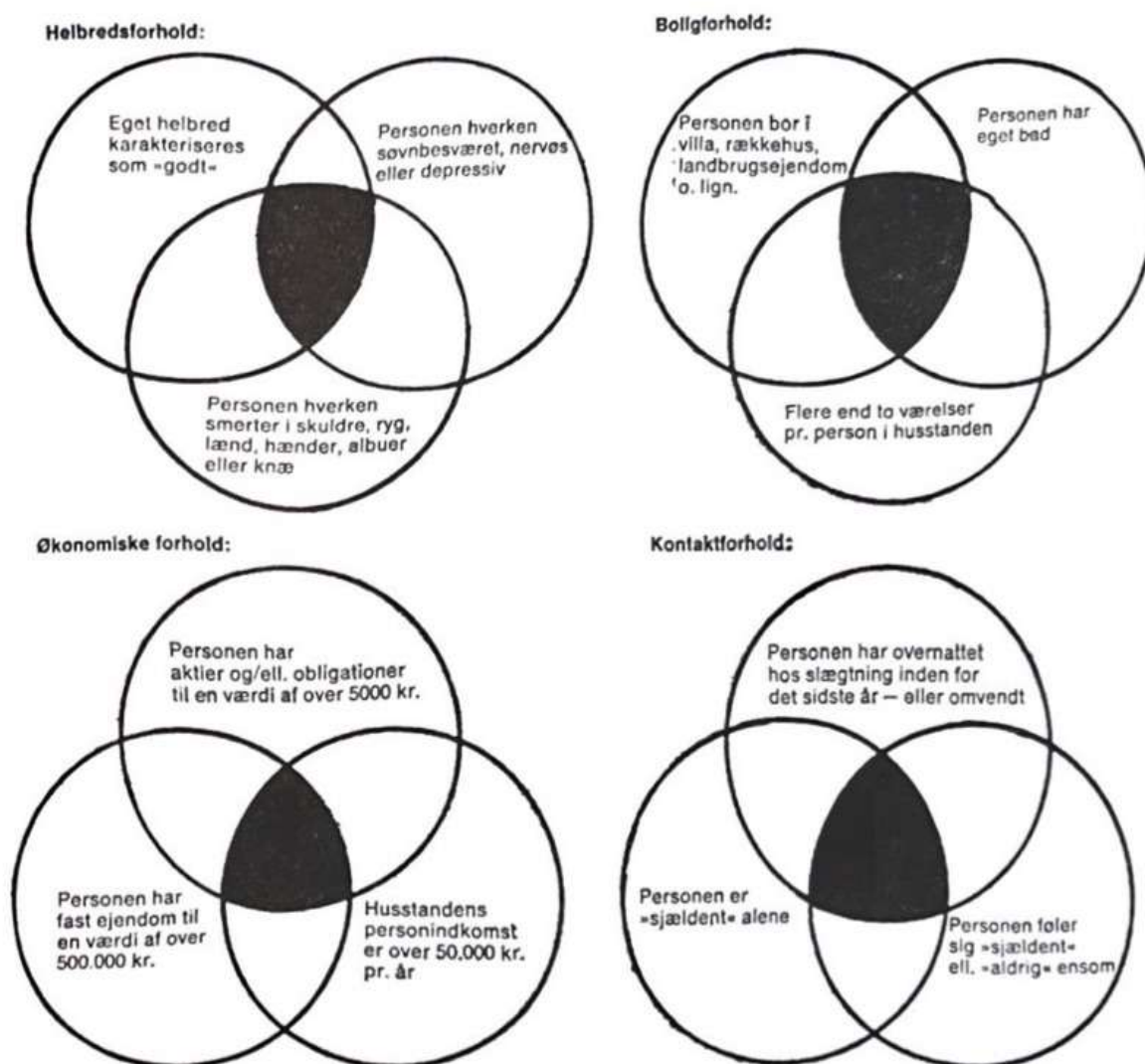
I dette afsnit undersøges det, om der optræder en *klassespecifik ophobning* af bestemte karakteristika *inden for* de fire levkårselementer. Man interesserer sig altså for de i figur 1 med sort angivne *fællesmængder* af »positive« karakteristika og undersøger hvor mange der i hver socialklasse simultant opfylder de tre »positiv«-betingelser inden for hvert område. Herved tillægges levkårs-

27) Dette svarer også til, at de større selvstændige fx. har flere værelser pr. person i husstanden end arbejderne har.

28) Henning Olsen, Jette Pio og Gert Hansen, Familiekontakter i den tidlige alderdom, socialforskningsinstituttets publikation nr. 74, København 1976, p. 117.

29) Note 28), p. 120.

Fig. 1. Anden fase i undersøgelsen af ophobning af social ulighed blandt de ældre (positivgruppen)

komponenterne inden for hvert område principielt samme betydning, og man følger på dette område den såkaldte velfærdsundersøgelse.³⁰⁾ Sagt på en anden måde indgår komponenterne med samme vægte.

De omtalte fællesmængder fremgår af tabel 2. For at kunne få et indtryk af en mulig klassespecifik ophobning inden for de fire områder, må man imidlertid se den faktiske fællesmængde i relation til fællesmængdernes teoretiske maksimum og minimum.³¹⁾ Man har derfor i figur 2 sammenfattet oplysningerne

30) Jf. Erik Jørgen Hansen, op. cit., p. 122ff.

31) Det »teoretiske« procentuelle maksimum er naturligvis identisk med den konstaterede laveste frekvens, mens minimum beregnes som:

$(100 \div (\text{summen af residualerne})) \text{ pct.}$, hvor residualerne er:

$(100 \div (\text{de konstaterede frekvenser})) \text{ pct.}$

fra tabel 1-2 i en oversigt, som på en instruktiv måde skulle kunne vise eventuelle *forskelle i ophobningsgrader*. Når den procentuelle størrelse af den faktiske fællesmængde ligger tættest ved det teoretiske minimum er ophobningen af »positive« karakteristika ringe, mens det modsatte er tilfældet, når den faktiske fællesmængde ligger tættest ved det teoretiske maksimum.

Tabel 2. Den relative andel personer med en given karakteristik i forskellige socialklasser (anden fase)

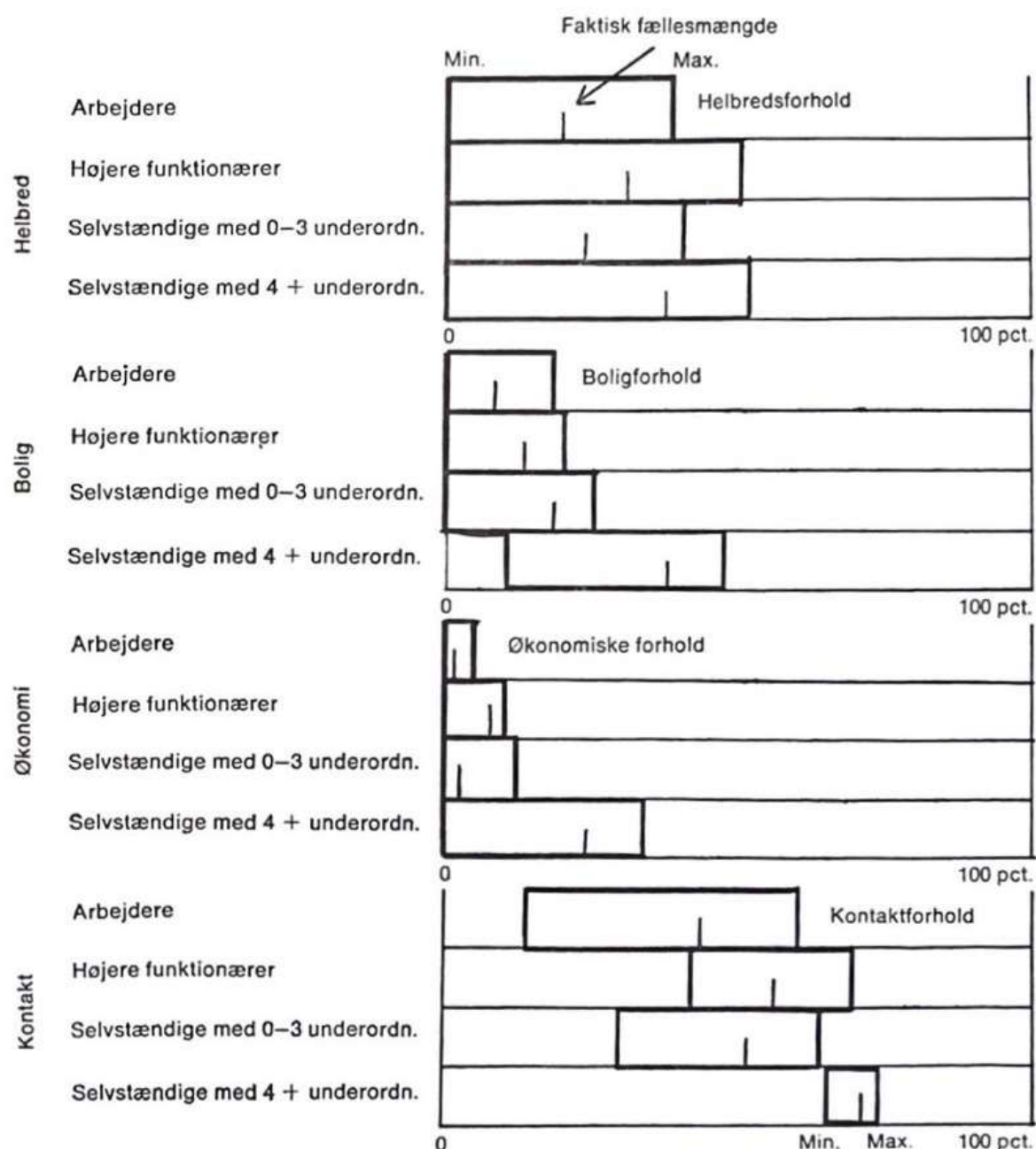
	Personer der opfylder alle tre »positive« helbreds-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »negative« helbreds-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »positive« bolig-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »negative« bolig-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »positive« økonomi-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »negative« økonomi-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »positive« kontakt-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »negative« kontakt-karakteristika
Arbejdere incl. funktionærer uden underordnede	20	26	8	14	1	19	43	6
Højere funktionærer	30	15	13	7	7	8	56	1
Selvstændige med 0-3 underordnede	24	17	18	5	3	7	51	4
Selvstændige med 4 underordnede og derover	37	13	39	–	23	8	69	–

Med hensyn til *helbredsområdet* fremgår det tydeligt af figur 2, at den »positive« ophobning er størst for de større selvstændiges vedkommende, men også for de små selvstændiges og højere funktionærers vedkommende er der en *tendens* til »positiv« ophobning. For arbejdernes vedkommende er den faktiske fællesmængde placeret midt imellem maksimum og minimum, hvilket vil sige, at der ikke foreligger en »positiv« ophobning. Focuserede man i stedet på ophobning af »negative« karakteristika ville man – med »omvendt fortegn« – nå frem til samme resultat. Dette betyder – sagt med andre ord, at den socialklassespecifikke ulighed mellem arbejdere og større selvstændige *akcentueres*, når man simultant fokuserer på de tre helbreds-komponenter. Således er der næsten dobbelt så mange større selvstændige som arbejdere, der *samtidigt* opfylder de tre »positive« helbreds-karakteristika.³²⁾

Også på *boligområdet* er der, jf. figur 2, tendens til »positiv«-ophobning

32) 37 pct. ctr. 20 pct.

Fig. 2. Minimal, maximal og faktisk fællesmængde af tre karakteristika. Særskilt for helbred, bolig, økonomi og kontakter samt særskilt efter socialklasse (anden fase)

f. s. v. angår selvstændige og højere funktionærer, mens der ikke foreligger en »positiv«-ophobning for arbejdernes vedkommende.³³⁾ Atter er ophobningen særlig tydelig for de større selvstændiges vedkommende, og der er næsten fem gange så mange større selvstændige som arbejdere, der har en simultant »posi-

33) Den faktiske fællesmængde er også her placeret midt imellem maximum og minimum.

tiv« boligsituation.³⁴⁾ Forskellene mellem klasserne på boligområdet fremgår også af, at det teoretiske minimum er større end nul for de større selvstændiges vedkommende, men nul pct. for de øvrige socialklassers vedkommende. Tilsvarende er maximum for større selvstændiges vedkommende også markant større end hvad angår tre andre socialklasser.

Hvad de økonomiske forhold angår er fællesmængderne (i procent af socialklasserne) i alle fire klasser ret beskedne, hvilket bl. a. hænger sammen med at »positiv«-betingelserne er sat forholdsvis højt, jf afsnit 3. Således er det kun ca. $\frac{1}{4}$ af de større selvstændige, som *både* har aktier/obligationer til en værdi af over 5.000 kr. og fast ejendom (incl. sommerhus o. lign.) til en værdi af over 500.000 kr. og en »personindkomst« på over 50.000 kr. (1976). Men når udgangspunktet tages i »positivgruppen« er forskellen i fællesmængde mellem arbejderklassen og de større selvstændige på det økonomiske område endnu mere markant end på boligområdet, idet der er 20–25 gange flere større selvstændige, der samtidigt opfylder de tre positivbetingelser, end arbejdere. På dette område er større selvstændige klart bedre stillede end de tre øvrige socialklasser. Hvad endelig angår de ovenfor omtalte ophobningstendenser, fremgår det af figur 2, at både større selvstændige og højere funktionærer på økonomiområdet ophober »positivt«, mens dette ikke er tilfældet for arbejdere og små selvstændiges vedkommende.³⁵⁾

Området vedrørende *kontaktforhold og social integration* adskiller sig – som det fremgår af figur 2 – fra de tre øvrige områder derved, at der for alle socialklasser er en tendens til »positiv«-ophobning, idet den faktiske fællesmængde i alle tilfælde er placeret tættest ved maximum. F. s. v. kan man altså *ikke* på dette sidste område konkludere, at der foreligger en klassespecifik ophobning af »positive« (eller »negative«) karakteristika. Men på grund af placeringen af minimum/maximum i de enkelte socialklasser³⁶⁾ kommer man alligevel frem til den situation, at der er en betydelig forskel mellem de forskellige socialklassers fællesmængder (fællesmængden udtrykkes som en procent af hele socialklassen), jf. tabel 2. Således har knap 70 pct. af større selvstændige en samtidig »positiv« tilstand på alle tre integrations-komponenter, mens den tilsvarende andel for

34) Fællesmængden af »gode« boligforhold er for arbejderens vedkommende 8 pct. mod 39 pct. for de større selvstændiges vedkommende.

35) Hvad klassespecifik ophobning af »negative« karakteristika på økonomiområdet angår, viser det sig at forskellen mellem socialklasserne ikke er af samme omfang, men det fremgår også at de samme *tendentielle* forskelle mellem socialklasserne findes. Således er det under 10 pct. af højere funktionærer, små selvstændige og større selvstændige, som *samtidigt* har en »utilfredsstillende« situation på økonomiområdet, d. v. s. *både* er karakteriseret ved en »personindkomst« i husstanden på under 20.000 kr. og ved ikke at have aktier og/eller obligationer og ved ikke at eje fast ejendom (således heller ikke i form af sommerhus el. lign.). For arbejderklassen er den tilsvarende andel knapt 20 pct. Heraf ses også, at man tilsyneladende ved at se *alene* på »negative«-grupper – i hvert fald som her inden for økonomiområdet – får mindre socialklassespecifikke forskelle end når man fokuserer på andelen af »privilegerede« eller »positive« stillede inden for forskellige socialklasser.

36) Fx. er minimum for større selvstændige større end maximum for arbejdere.

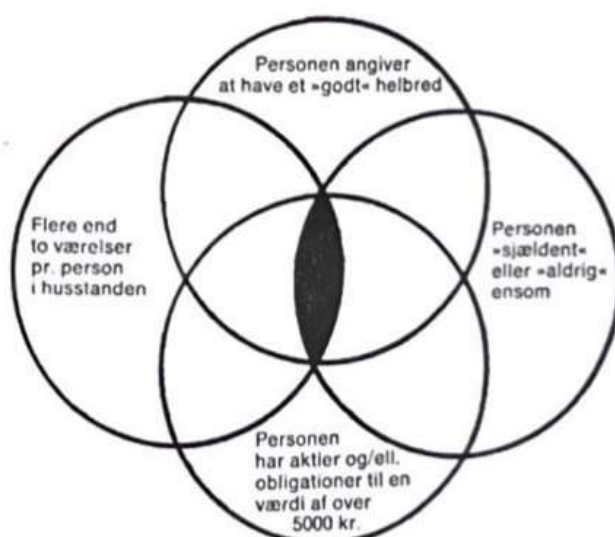
arbejdernes vedkommende kun er godt 40 pct. Som i tidligere tilfælde er højere funktionærer og små selvstændige også her placeret midt imellem arbejdere og større selvstændige.

I dette afsnit er det – bortset fra det vedrørende kontaktområdet nævnte forbehold – påvist, at der inden for væsentlige levkårsområder i alderdommen optræder en klassespecifik ophobning af »positive« karakteristika samt at der på alle de fire her undersøgte områder er tale om, at det især er de større selvstændige, som er placeret i den mest »tilfredsstillende« tilstand. Dermed er imidlertid ikke påvist, at der også foreligger en klassespecifik ophobning mellem levkårsområder, hvilket nu skal undersøges i tredje og sidste fase.

6. Undersøgelsens tredje fase

Principielt kunne det tænkes, at en klassespecifik ophobning af ulighed mellem levkårsområderne ikke gør sig gældende – uagtet at en ophobning inden for de enkelte områder³⁷⁾ netop er påvist, men dette er snarere en abstrakt frem for en reel mulighed. I forbindelse med undersøgelsen af ophobning af »positive« karakteristika mellem de fire levkårsområder opstår i øvrigt et problem, der er sammenhængende med bl. a. stikprøvens relativt beskedne størrelse.³⁸⁾ I princippet burde man nemlig nu fokusere på den »positive« (evt. også den »negative«) fællesmængde af alle tolv her anvendte levkårskomponenter, men det

Fig. 3. Tredje fase i undersøgelsen af ophobning af social ulighed blandt de ældre (positivgruppen)

37) Bortset fra kontaktområdet, hvor der dog også var tale om betydelige forskelle mellem de faktiske fællesmængder i socialklasserne.

38) Se note 3).

siger sig selv, at risikoen for at fællesmængden simpelthen bliver lig nul, når man samtidig opererer med et så stort antal komponenter, er overhængende. Herved vil konklusioner vedrørende emnet i den tredje fase blive umuliggjort – bortset fra at man i givet fald ville kunne sige, at ingen personer i nogen socialklasse er så »privilegeret«, at de pågældende *samtidigt* opfylder alle tolv »positive« karakteristika.³⁹⁾

På baggrund af disse overvejelser har man besluttet at påbegynde nærværende fase med af de fire levekårsområder at udtrække en formodet central komponent, jf. figur 3. På helbredsområdet har man skønnet, at interviewpersonens »globale« opfattelse af eget helbred (den almene psyko-somatiske tilstand) måtte være den bedste indikator, eftersom de to øvrige komponenter er af mere »speciel«/»partiel« art. Hvad boligområdet angår har man udpeget antal værelser pr. person som »områdetypisk« indikator, bl. a. fordi komponenten boligtype er ret kritisabel som komponent overhovedet. Med hensyn til de økonomiske forhold har man den opfattelse, at formueforholdene nok er en bedre indikator på den almindelige økonomiske situation for den ældre end indkomstforholdene, hvorfor man som komponent har udpeget besiddelse af aktier og/eller obligationer til en værdi af over 5000 kr.⁴⁰⁾ Hvad endelig angår social integration har man udpeget den mindst tvivlsomme komponent (ensomhed), idet fx isolation – i modsætning til ensomhed – *kan* tænkes i visse tilfælde at være en selvønsket situation. Ved beregningen af fællesmængder mellem de *fire komponenter fra fire levekårsområder* indgår komponenterne også her principielt med lige vægt.⁴¹⁾

Det fremgår af tabel 3 at den relative andel personer med de fire nævnte »positive« karakteristika er *meget forskellig* i de fire socialklasser. Atter her er forskellen mellem arbejdere (incl. lavere funktionærer) og større selvstændige særlig iøjnefaldende, idet der er *omkring 15 gange så mange* større selvstændige, der samtidigt opfylder de fire »positive« område-komponenter. Det ses også, at man ved anvendelse alene af fire komponenter ved beregning af »tværgående« fællesmængder kommer ned på ret små procentuelle andele – netop bortset fra de større selvstændige, som for 1/3 vedkommende opfylder de fire »positiv«-betingelser. Omvendt er der *ingen* større selvstændige, som *samtidigt* opfylder de fire ikke-»positive« betingelser.

39) Problemet er særlig stort f. s. v. angår større selvstændige, der ialt kun udgør 39 personer. Havde undersøgelsen af de ældres forhold i efteråret 1977 været specielt tilrettelagt for nærværende ophobningsproblemstillinger, skulle man altså fx. have gennemført en såkaldt »oversampling« på socialklasser om hvilke man på forhånd kunne vide, at deres relative andel af befolkningen er begrænset.

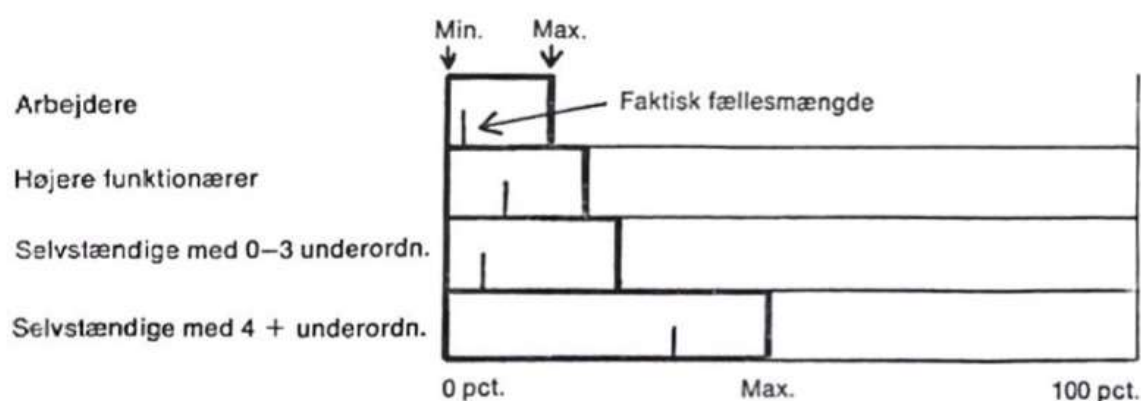
40) Det er vedvarende »positiv«gruppen, der først og fremmest fokuseres på.

41) Jf. indledningen til afsnit 5.

Tabel 3. Den relative andel personer med en given karakteristik i forskellige socialklasser (tredje fase)

Personer der <i>samtidigt</i> opfylder følgende betingelser:		
	1. Personens helbred »godt« 2. Flere end to værelser pr. person 3. Aktier/obligationer til værdi over 5000 kr. 4. Personen »sjældent« eller »aldrig« ensom	1. Personens helbred »dårligt«/ »nogenlunde« 2. Under to værelser pr. person i husstanden 3. Aktier/obligationer til værdi af 0 kr., d. v. s. ingen værdipapirer 4. Personen »ofte« eller »af og til« ensom
Arbejdere incl. funktionærer uden underordnede	2	7
Højere funktionærer	8	3
Selvstændige med 0-3 underordnede	5	3
Selvstændige med 4 underordnede og derover	33	-

Fig. 4. Minimal, maximal og faktisk fællesmængde af fire positive karakteristika (jf. 3), særskilt efter socialklasse (tredje fase)

Hvad klassespecifik ophobning af de fire »positiv«-omstændigheder angår fremgår det tydeligt af figur 4, at kun større selvstændige ophober positivt, dvs. at den faktiske fællesmængde (i procent af hele socialklassen) er placeret tættest ved det teoretiske maksimum, mens der for de øvrige socialklassers vedkommende foreligger »venstre-ophobning«, dvs. ophobning nær minimum. Da man i det foregående afsnit fokuserer på ophobningen *inden for* levkårsområder var det ikke kun større selvstændige, som ophobede positivt. Det synes altså som om en ophobning, der »går på tværs« af levkårsområder, akcentuerer de i forvejen blotlagte socialklassespecifikke forskelle, hvorefter det énty-

digt er større selvstændige, som er i en »priviligeret« eller »tilfredsstillende« situation, mens arbejdere i stærkt begrænset omfang eller slet ikke er i sådanne situationer.

Det er allerede omtalt, at en beregning af fællesmængder baseret på et større antal komponenter tenderer til at fællesmængderne nærmer sig nul. Dette fremgår klart af tabel 4, hvor man i stedet for at tabellere på én komponent fra hvert levekårsområde anvender to komponenter fra hvert af de fire områder.⁴²⁾

Tabel 4. Den relative andel personer med en given karakteristik i forskellige socialklasser (tredje fase)

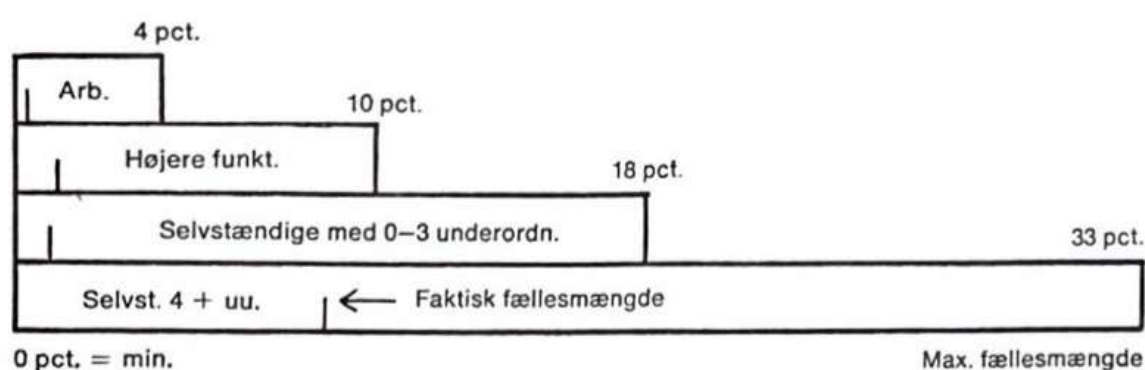
Personer der <i>samtidigt</i> opfylder følgende betingelser:		
	1. Eget helbred »godt« 2. Hverken søvnbesvær, nervøsitet eller depression 3. Eget bad 4. Flere end to værelser pr. person i hustanden 5. Aktier/obligationer til værdi af over 5.000 kr. 6. Fast ejendom til værdi af over 500.000 kr. 7. Personer der »sjældent« er alene 8. Personer der »sjældent eller »aldrig« er ensomme	1. Eget helbred »dårligt« eller »nogenlunde« 2. Søvnbesvær/nervøsitet/depression 3. Ikke eget bad 4. To værelser og derunder pr. person 5. Aktier/obligationer til værdi af 0 kr. 6. Fast ejendom til værdi af 0 kr. 7. Personer »ofte«/»af og til« alene 8. Personer »ofte«/»af og til« ensomme
Arbejdere incl. funktionærer uden underordnede	0	2
Højere funktionærer	1	—
Selvstændige med 0-3 underordnede	1	—
Selvstændige med 4 underordnede og derover	9	—

For arbejderklassen bliver »positiv«-fællesmængden i pct. af alle arbejdere simpelthen nul, men det er dog bemærkelsesværdigt, at omkring 1/10 af de større selvstændige *samtidigt* opfylder alle otte »positiv«-betingelser. Det synes altså som om, der inden for klassen af større selvstændige findes en i mange dimensioner og på de fleste områder virkelig privilegeret gruppe. På grund af stikprøvens størrelse (men også af andre grunde) er det ikke muligt at lokalisere og karakterisere en sådan hyper-privilegeret klasse, men det kan *formodes*, at det drejer sig om storbesiddere af jord-, handels-, finans- og/eller industrikapi-

42) Der skal ikke her nærmere redegøres for, hvorledes og efter hvilke kriterier man har ekskluderet en af de tre komponenter fra hvert leveområde.

tal, kort sagt *borgerskabet* eller *kapitalistklassen*.⁴³⁾ At undersøgelsens socialklasse af større selvstændige i virkeligheden er *en relativt heterogen gruppe*, som ikke udelukkende omfatter borgerskabet, fremgår også af figur 5, hvor det nu viser sig, at ingen socialklasser ophober »positivt«, idet de procentuelle faktiske fællesmængder for både arbejdere, højere funktionærer, små selvstændige og større selvstændige er placeret tættest ved den minimale fællesmængde,⁴⁴⁾ omend fællesmængden for større selvstændige vedvarende er placeret relativt længst »til højre«, altså relativt tættest ved maksimum.

Fig. 5. Minimal, maximal og faktisk fællesmængde af otte positive karakteristika (jf. tabel 4), særskilt efter socialklasse (tredje fase)

Med grundlag i den samlede fremstilling (fase 1-3) synes det herefter hævet over enhver tvivl, at der faktisk blandt de ældre findes *en klassespecifik socio-økonomisk ulighed* og at der forekommer *en klassespecifik ophobning af levekårskomponenterne*.

7. Afsluttende bemærkninger

Efter at den empiriske undersøgelses tre faser hermed er afsluttet, skal det – som nævnt – til sidst diskuteres, *hvilke begrænsninger*, der er knyttet til ovenstående påvisning af klassespecifik ulighed i alderdommen, og *hvilke årsager* det er muligt at påpege i forbindelse med denne påvisning.

Det er banalt, men vedvarende væsentligt at understrege, at en fremstillings konklusioner er bundet til en række mere eller mindre adækvate *antagelser* og *forudsætninger*. Nogle af disse kan være *normative*, og dermed bliver konklusionerne naturligvis også *normative*. Det er derfor altid vigtigt, at sådanne anta-

43) Umiddelbart kan ikke alle større selvstændige siges at tilhøre borgerskabet, eftersom fire underordnede fx. kan være hustru, en datter og en søn. (Eksemplet forekommer ikke i undersøgelsesmaterialet, men er principielt muligt, således som socialklasseinddelingen er foretaget).

44) Fællesmængder er som nævnt her beregnet på basis af otte levekårskomponenter.

gelser og forudsætninger altid *ekspliciteres*, idet dette er forudsætningen for at læseren kan *gennemskue* og *tage kritisk stilling* til analysen. Ovenstående fremstilling baseres på i det mindste to væsentlige forhold. *For det første* opfattes det danske samfund som et klassesamfund, og der tages dermed indirekte afstand for den opfattelse, at den sociale ulighed alene skulle være et udtryk for en *social stratifikation*.⁴⁵⁾ I denne forbindelse påstås det også, at det er muligt at *operationalisere* klassebegrebet på en måde, som muliggør dets anvendelse i empirisk sammenhæng. *For det andet* blev det antydnet, at de udsondrede levekårsområder og -komponenter, omend de ikke er udtømmende for en beskrivelse af de ældres levkår, så dog *tilsammen* burde give et *bredt* og nogenlunde *dækkende* billede af de ældres livsomstændigheder.

Hvad det første forhold angår, må det understreges, at den anvendte socialklasseinddeling ikke er et resultat og en del af en *egentlig klasseanalyse*,⁴⁶⁾ idet man ikke må forveksle en rubricering af personer i bestemte sociale klasser med en sådan analyse. Socialklasseinddelingen synes alligevel at kunne legitimeres, eftersom den baseres på to *objektive* og *centrale* samfundsmæssige variabler. Der er dog under alle omstændigheder tale om *en meget grov inddeling*, således at de fire klasser på ingen måde kan siges at være *internt homogene* og *eksternt heterogene*. Selv om de anvendte socialklasser tilsyneladende er i stand til at indkredse nogle centrale aspekter af klasseuligheden i alderdommen, viste det sig jo i slutningen af tredje fase, at kun et mindretal af de større selvstændige er i en *totalt privilegeret tilstand*.

Med hensyn til de udsondrede *fire levkårsområder* og tilsvarende *tolv levkårskomponenter*, må *for det første* repeteres, at de undersøgte levkår ikke omfatter de ældre i forhold til arbejdslivet.⁴⁷⁾ Men det kan – tidligere undersøgelser *in mente* – *formodes*, at en inddragelse af nogle komponenter i relation til arbejdslivet i undersøgelsen ikke ville ændre den konklusion, man nåede frem til. Man fandt jo nemlig, at det på alle fire levkårsområder først og fremmest er større selvstændige, som er i en »positiv« situation, og dette er netop også tilfældet på dette »femte« område. Socialforskningsinstituttets forløbsundersøgelse af de ældre har fx vist, at det især er større selvstændige, som har muligheder for at reducere deres arbejdsbyrde inden den endelige tilbagetrækning, mens arbejdere typisk må finde andet arbejde, hvis de vil arbejde mindre. Årsagerne til denne skævhed i de forskellige klassers mulighed for *glidende tilbagetrækning* (hvor nogle klasser har mulighed for at tilrettelægge deres arbejde, så de kun arbejder den tid de kan overkomme, mens andre ikke har denne mulighed), hænger bl. a. sammen med den måde, produktionsprocessen organi-

45) Jf. den såkaldte »trappetige«-opfattelse af samfundet, fx. K. Svalastogas inddeling af befolkningen i status- eller prestige grupper.

46) En sådan måtte fx. inddrage hele problemkomplekset omkring klassekampen og klassernes relative styrke- eller magtforhold.

47) Jf. slutningen af afsnit 3, incl. note 18).

seres på, hvor det er en lille gruppe, som »leder og fordeler« arbejdet. Men disse ellers nok så interessante forhold omkring de ældre og arbejdsmarkedet er altså ikke inkluderet i undersøgelsen. Dertil kommer *for det andet*, at undersøgelsen på de fire levekårsområder i bedste fald giver en *fragmentarisk og indikatorisk* belysning af undersøgelsens formål. På helbredsområdet er fx ikke medtaget oplysninger om de ældres førlighed og mobilitet. På boligområdet mangler fx oplysninger om boligens udstyr (ud over køkken og bad). På det økonomiske område har man som nævnt ingen oplysninger om samlede aktiver og passiver, og på kontaktområdet er fx ikke medtaget kontakter til naboer og venner.

Efter disse kritiske kommentarer til socialklasseinddelingen og til de anvendte komponenter er det på tide at fremhæve, at det forhold, at en socialklasse-specifik ophobning af ulighed i alderdommen med stor sandsynlighed kan siges at foreligge, *ikke udelukker andre former for ulighed i alderdommen*, fx køns-specifik ulighed,⁴⁸⁾ men her har formålet altså været at undersøge *én specifik form* for ulighed. *Årsagerne* til denne specifikke ulighed kan være mangfoldige, men det er nærliggende at forestille sig, at den fx hænger sammen med de tidligere omtalte forskelle i kønsproportion i de forskellige socialklasser.⁴⁹⁾ *Man har derfor gennemført hele undersøgelsesproceduren (fase 1–3) én gang til alene for mændene.*⁵⁰⁾ I alle tre faser er der kun tale om beskedne variationer mellem den oprindelige undersøgelse og en undersøgelse alene baseret på mændene. I *første fase* indsnævres forskellen mellem arbejdernes og større selvstændiges helbred noget, men »positivandelen« er dog vedvarende større hos sidstnævnte socialklasse på alle tre komponenter. Også på boligområdet og økonomiområdet er der en klar tendens til at forskellen mellem arbejdere og større selvstændige fastholdes, når der alene fokuseres på mændene, og hvad kontaktforholdene angår gælder noget lignende.⁵¹⁾ Som følge heraf *viser anden og tredje fase helt samme tendens* – uanset om der tabelleres på mænd alene eller på hele den pågældende socialklasse. Årsagen til den fundne socialklasse-specifikke ulighed skal altså ikke (eller i hvert fald kun for en *meget lille* dels vedkommende) søges i socialklassernes varierende kønsproportion.⁵²⁾

Man har heller ikke megen tiltro til, at de fundne klasseforskelle »skyldes«, at socialklasserne er sammensat lidt forskelligt m. h. t. alder og civilstand.⁵³⁾

48) Se fx. Henning Olsen, Jette Pio og Gert Hansen, op. cit., kap. 9, p. 104ff.

49) Se note 10).

50) Af pladshensyn præsenteres tabelmaterialet fra denne procedure ikke i nærværende sammenhæng.

51) Det uvægtede gennemsnit af alle 12 i tabel 1 anførte relative andele ændres for arbejdernes vedkommende fra 44 pct. til 46 pct., når der alene ses på mændene. For højere funktionærer ændres procenten fra 55 til 57. For små selvstændige fra 53 til 54 pct., og endelig for større selvstændiges vedkommende fra 68 til 67 pct.

52) Heraf kan ikke omvendt udledes, at kønsspecifikke socio-økonomiske forskelle ikke gør sig gældende blandt de ældre.

53) Større selvstændige er fx. i gennemsnit lidt ældre end arbejderne.

Den sociale uligheds årsager skal ikke søges i sådanne »baggrundsvariabler«, men snarere i de *aktuelle og historiske, reale samfundsmæssige forhold, som socialklasseinddelingen viser hen til og samtidig er udtryk for*. Klasseuligheden synes at have rod i grundlæggende strukturer på det økonomiske og det politiske niveau, og den fundne klassespecifikke socio-økonomiske ulighed på ældreområdet er ikke »aldrespecifik«. Det må antages, at den konstaterede ulighed blandt de ældre viser hen til en mere omfattende ulighed, som i overvejende grad er skabt forud for alderdommen, fx ved klassespecifik psyko-somatisk nedslidning. Det falder imidlertid uden for rammerne af denne fremstilling at foretage en nærmere undersøgelse af ulighedens årsager, idet dette ville kræve en egentlig teoretisk analyse, hvor fx magtrelationerne og arbejdsdelingen i samfundet blev inddraget.⁵⁴⁾

Afsluttende synes det rimeligt at spørge, hvorledes man kan skabe et samfund med *reel lighed* i alderdommen. Som antydnet vil dette spørgsmål formentlig vise sig at være en del af et større problem, nemlig hvorledes der skabes socio-økonomisk lighed *for alle* og ikke blot for de ældre. Ved løsningen af dette problem kommer man ikke uden om at inddrage de økonomiske strukturer, herunder magtuligheden m. h. t. produktionsmidlerne. Et program, der radikalt ændrer magtforholdene i Danmark er nødvendigt for gennemførelsen af lighed i alderdommen, og et sådant program vil nødvendigvis omfatte hele samfundet.⁵⁵⁾

54) Se fx. Iver Hornemann Møller, *Om ulighedens årsager*, København 1978.

55) Jf. Henning Olsen, *Visionen om lighed*, i *Økonomi og Politik*, nr. 3, 1977, p. 249f, samt Henning Olsen, *Alderdom i klassesamfundet*, i *Socialt Tidsskrift*, nr. 12, 1974, p. 243ff.